

SZVÁK GYULA

Oroszország helye Euráziában a középf- és kora újkorban

A magyar ruszisztika kiemelkedő képviselőjét köszöntő kötetről lévén szó, talán nem funkciótlan előjáróban egy pillantást vetni arra, hogy a magyar historiográfia hol helyezte el Oroszországot az egyetemes fejlődésben. Itt, természetesen, nem a történeti ruszisztikai kutatásokra gondolok, hiszen azok még gyerekcipőben járnak nálunk. Hagyományosan erős azonban az egyetemes történet művelésén belül a Kelet-Európa-kutatás, s azon belül is az összehasonlító történetírói módszer. Az elmúlt évtizedekben több figyelemre méltó szintéziskísérlet történt tágabb történeti régiók fejlődési jellegzetességeinek megragadására. A figyelem középpontjában érhetően a magyar história állt, de a tipologizálás során mindig sor került az orosz fejlődés egyfajta formulázására, leírására is.

A két világháború közötti reprezentatív világtörténet középkori kötetének szerzője, Váczy Péter a „Kelet-Európa” fogalmat használja a magyar népet is benne foglaló történelmi-földrajzi régió leírására. Megállapítja, hogy a középkor során ebben a térségben alapvetően a bizánci–iráni, valamint a római hatás érvényesült. Ennek alapján Kelet-Európát mintegy két részre osztja: az egyikbe (az ún. latin-keleti szférába) tartozott a magyar (a cseh, a lengyel) fejlődés, míg a másikba az orosz.¹

A korszak másik jelentős egyetemes történet kutatója, Hajnal István az 1942-ben írt, *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről* c. művében szintén európai jellegűnek minősíti az orosz fejlődést. Megállapítja, hogy az orosz rendiség a nyugati társadalomtalajjal összefüggésben alakult ki, és részfejedelmi rendszere külsőleg hasonlít a hűbérfejedelmekre. Konceptiójában – amely jelentős részben az intellektualizmus fejlődéseként írta le a történelem fejlődését – döntő jelentőséget tulajdonított az ún. szokásszerűségnek a társadalom életében. Az orosz fejlődés sajátosságát éppen ezen „mély szokásszerűség” hiányával magyarázza.²

1945 után a magyar történetírás egy jó évtizedig a szovjet historiográfia hatása alatt állt. Az 1956-ot követő első kelet-európai szintéziskísérlet Niederhauser Emil nevéhez fűződik, aki 1958-ban *A kelet-európai fejlődés kérdéséhez* c. tanulmányában Kelet-Európát gazdasági-társadalmi értelemben egységes régióként fogta

¹ Váczy Péter, A középkori Kelet-Európa [1936]. In: *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon I.* Szerk.: Ring Éva. Bp., 1986: 364–369.

² Hajnal István, A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről [1942]. In: *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon I.* Szerk.: Ring Éva. Bp., 1986: 626–628.

fel, a fejlődésbeli sajátosságokat (így az oroszét is) pedig a felépítményi különbségekkel magyarázta.³

Perényi József, aki 1957-től majd negyedszázadig állt a budapesti egyetem Kelet-Európa Története Tanszéke élén, 1972-ben összegezte addigi kutatásait a *Gazdaság- és társadalomtörténeti fejlődési tájak Kelet-Európában* c. tanulmányában. Kelet-Európát itt négy – térben is és időben is változó – ún. fejlődési tájra osztja, amelyből három is érinti az Orosz Birodalom területét. Külön régióknak fogja fel a kelet-európai sztyeppét a maga nomád állattenyésztésével, valamint a sokáig ősközösségi rendben élő finn-ugor népesség által lakott kelet-európai erdőzónát. A legnagyobb kelet-európai fejlődési tájban foglal helyet a tulajdonképpeni Oroszország (Magyarországgal, Lengyelországgal, Csehszlovákiával, Kelet-Németországgal együtt). Ez az ún. szűkebb értelemben vett Kelet-Európa. Perényi József szerint alapvetően az „úr–jobbágy viszony” hasonlósága közelíti strukturálisan e területeket, miközben elismeri az ún. felépítményi jelenségek különbségét, azokat azonban másodlagosaknak minősíti.⁴

Gunst Péter 1974-es, *Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése* c. cikkében a magyar történetírás addig lényegében konszenzusosnak tekinthető alaptételeit kérdőjelezte meg tárgykörünkben. Leszögezte, hogy Kelet-Európában a meghatározó az ázsiai típusú, keleti földtulajdon volt, a kollektív felelősséggel tartozó faluközösségekkel, illetve az azokra épülő despotikus hatalommal. Nézete szerint ebben a térségben nem létezett a nyugati feudális földtulajdon, a nemeség itt egyfajta hivatali-katonai nemesség volt, amely túlnyomórészt szolgálata idejére kapja a birtokát, a jobbágyok pedig lényegében rabszolgák. Gunst ugyan „egyeses Kelet-Európa” fogalommal operál, ám mégis megkülönböztet egy ún. nyugati sávot (benne Magyarországgal), amely képesnek bizonyult a nyugat-európai, „felgyorsult” fejlődésű útra lépni. Így az általa elmondottak valójában az ortodox egyház által „lefedett” területekre vonatkoznak.⁵

A későbbi magyar történetírás nem osztotta ezeket a nézeteket. Makkai László 1976-ban a *Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában* c. tanulmányában ismét az orosz fejlődés „európai” jellege mellett érvel. Kiindulópontja – G. Duby nyomán –, hogy a feudalizmus modellje valójában nem más, mint a harcoló földesúr és a dolgozó jobbágy kettőse. Ugyanakkor egész Kelet-Európa ún. eredeti jellegzetességének tekinti a barbár rabszolgaság és a szabad paraszti katonaság vi-

³ Niederhauser Emil, A kelet-európai fejlődés kérdéséhez [1958]. In: *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon II.* Szerk.: Ring Éva. Bp., 1986: 213.

⁴ Perényi József, *Gazdaság- és társadalomtörténeti fejlődési tájak Kelet-Európában*. In: *Tanulmányok Kelet-Európa történetéből I.* Szerk.: Perényi József. Bp., 1972: 27–35.

⁵ Gunst Péter, *Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése* [1974]. In: *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon II.* Szerk.: Ring Éva. Bp., 1986: 381–390.

szonylag hosszú időszakig tartó fennállását. Nézete szerint a keleti szláv állam első századainak fejlődése megegyezik a lengyel vagy a magyar királyságéval, ugyanis a „táplálási” rendszer túlnyomórészt azonos a cseh, lengyel, magyar „szolgálati” rendszerrel, hasonló vonásnak tekinti, hogy a votcsinát – szerinte – legnagyobb részt rab-szolga munkával művelik meg, és a pomesztye birtok sem jelent mást, mint az uralkodó közvetlen igényét a szabadok szolgálatára. Mindennek az volt a mélyebb történelmi oka, hogy a kelet-európai államok hadseregeinek könnyű lovassága nem igényelte a feudális járadék koncentrációját. A kelet-európai régió életében az első döntő változásra a 13. században, a nyugat-európai feudalizmus keleti expanziója következtében kerül sor Makkai szerint, ami meggyorsítja a cseh, lengyel, magyar fejlődést. Ezen népek ettől kezdve külön alrégiót alkotnak Kelet-Európán belül – ezt Makkai Kelet-Közép-Európának nevezi. Oroszország pedig, amelyet nem ér ilyen nyugati hatás, megmarad a tulajdonképpeni kelet-európai, autochton fejlődés útján.⁶

A modern magyar történetírás kétségkívül legnagyobb hatású Kelet-Európa koncepciója Szücs Jenő nevéhez fűződik, aki 1981-ben publikálta a *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* c. nagy lélegzetű esszéjét. Lényegét tekintve elfogadva Makkai véleményét, Szücs Jenő is úgy fogalmaz, hogy az 1200 körüli időig úgy látszott, hogy „egy kulturálisan kétféle orientálódó, a struktúrák terén azonban rokon vonásokkal összefüggő autochton „kelet-európai” feudalizmus van formálódó félben”. Bizánc első bukása (1204) és a mongol invázió után azonban orosz földön „többé-kevésbé megmerevedett a feudalizmus kelet-európai archetípusa”.⁷ Ezenközben az ún. Közép-Kelet-Európa átfordulást hajtott végre a „geográfiai Kelet-Európa nyugati pereméről a strukturális értelemben vett Nyugat-Európa keleti peremévé”.⁸ A továbbiak során Oroszországban megvalósult a civilizáció, a birodalom és a világgazdaság fúziója – amely „orientális struktúrákkal tartott rokonságot”. „Nyugaton az abszolutizmus történelmi epizód maradt, jóllehet sorsdöntő epizód: egyike azon termékeny „kumulatív” változásoknak, melyek újabb struktúraváltást készítettek elő. Ezzel szemben Keleten az orosz abszolutizmus volt maga az a struktúra, mely századokon át keretét szolgált bármiféle kumulatív változásnak.”⁹

Szücs Jenő később – 1986-ban – a koncepciójáról folytatott vitában még markánsabban megfogalmazta a 10–12. századi Kelet-Európa egységéről vallott fel-fogását. A régió Szücs szerint „egységet képezett mindenekelőtt mint gazdasági térség”. Másodsorban „a korai magyar állam alapvonásait tekintve ugyanaz a – territo-

⁶ Makkai László, *Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában* [1976]. In: *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon II.* Szerk.: Ring Éva. Bp., 1986: 455–473.

⁷ Szücs Jenő, *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* [1981]. In: *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon II.* Szerk.: Ring Éva. Bp., 1986: 538.

⁸ I. m. 539.

⁹ I. m. 546, 549.

rializált – „kíséretjellegű” szervezet volt, mint a kijevi, a lengyel, vagy a cseh állam”. Harmadsorban pedig az ún. kulturális infrastruktúra is rokon képletet mutatott 1200 előtt. A legfőbb közös vonás azonban az volt – következik implicite Szűcs okfejtéséből –, hogy e terület fejlődése egyformán különbözött ebben az időszakban az ún. nyugati feudalizmusétól.¹⁰

E rövid áttekintésből is látszik, hogy a magyar történészek – miközben Magyarország helyét igyekeztek meghatározni Európában – kísérletet tettek a hazánkat is magában foglaló történelmi-földrajzi régió specifikumainak megragadására. Figyelemre méltó, hogy ebben a régióban – amelynek közép- és kora újkori fejlődésére a „feudalizmus” terminust használták – Oroszország is helyet kapott. A 13. század elejétől ugyan elkülönítették tőle az ún. Kelet-Közép-Európát, ám az Orosz Birodalom így is a – közelebről meg nem határozott „autochton” – kelet-európai fejlődés része maradt. Ez utóbbit egyedül Gunst Péter tartotta ázsiai jellegűnek, ami összefüggésben volt az 1960-as évek végén, 1970-es évek elején Magyarországon is kibontakozó ún. ázsiai termelési módra irányuló kutatásokkal.

Rendkívül szimptomatikus azonban, hogy az ázsiai termelési módról folytatott új viták egyik legfőbb európai inspirálójának számító Tőkei Ferenc is igen mértéktartónak bizonyult e fogalom Oroszországra való kiterjeszhetőségét illetően. A sinológus filozófus így fogalmaz: „Világtörténetileg az alapvető tény az, hogy az orosz fejlődés az európai fejlődés részeként indul meg, az európai antikvitással kölcsönhatásban, a feudalizmus irányába.” Majd tovább: „Annyi kétségtelen, hogy sem a Kijevi, sem a Moszkvai Oroszország gazdasága nem volt ázsiai termelési mód a szó szűkebb értelmében, mert hiszen a klasszikus ázsiai termelési mód alapját eredetileg a földművesközösség első, „archaikus” típusa alkotta... Végző elemzésben az orosz termelési mód olyan „átmeneti” típusnak mutatkozik, amelynek feudális fejlődése a germánokéval megegyező alapról indul, de a történelmi környezettől determinálva nem képes klasszikus kibontakozásra, „ázsiai” segédlethez nyúl, miáltal szerkezeti szempontból a görög-római antik termelési módnak egy feudalizált karikatúráját állítja elő.”¹¹

Módszertanilag itt Marx tárgyba vágó megállapításainak filológiai aprólékosságú rekonstruálásáról, egy olyan történetfilozófiai absztrakcióról van szó, amely szétfeszíti a konkrét történelmi elemzés kereteit. Az mindenesetre megállapítható, hogy a magyar felfogásban kimunkálatlanul bár, de megtalálható a mongol-tatár jelenlétől kezdődő történelmi „elkanyarodás” ázsiai okokkal történő magyarázata, és az „autochton” kelet-európai fejlődés részlegesen „ázsiai” jellegűnek tekintése.

A magyar historiográfia – nézetem szerint – nagyon gyümölcsözőnek tekinthető kelet-európai tipologizálási törekvéseihez orosz vonatkozásban akkor kapcsolódhatunk alkotó módon, ha az orosz fejlődést konkrét történelmi elemzés eszközeivel

¹⁰ Szűcs Jenő – Hanák Péter, *Európa régiói a történelemben*. Bp., 1986: 7.

¹¹ Tőkei Ferenc, *Az ázsiai termelési mód kérdéséhez*. Bp., 1975: 220, 217, 224.

kíséreljük meg leírni, és a 13. század elejétől kezdődő időszak történetét végig kísérő mongol-tatár hatás mibenlétét pontosan meghatározzuk.

Kiindulásként szögezzük le, hogy nincs okunk az orosz közép- és kora újkori történelem e szakaszának fejlődését az ázsiai termelési mód fogalmával leírni. És nem egyszerűen azért, mert e fogalmat eredetileg az ún. öntözéses társadalmak minősítésére alkalmazták, vagy a Tökei Ferenc által felvázolt tulajdonséma miatt, hanem azért, mert az orosz társadalom nem volt olyan kétpólusú, mint a keletiek, és kialakult benne – sőt, a társadalmi-gazdasági rend alapját képezte – a feudális típusú földtulajdon, valamint a feudális földbirtokos osztály. Nem kell nagy történelmi beleérző képesség ahhoz, hogy belássuk: az ázsiai termelési mód klasszikus alkalmazhatósági területéhez, az ókori Kelethez (benne Egyiptommal, Mezopotámiával, Indiával, Kínával) képest az orosz fejlődés közelebbi rokonságot mutat az európai feudalizmussal.

Amennyiben azonban nem az ázsiai termelési mód fogalmával, hanem a „keleti despotizmuséval” operálunk, úgy számos szolidáris véleményt tudhatunk magunk mögött még a szovjet historiográfiában is. Itt most csak az 1960-as és 1970-es évek nagy történész vitáira utalok, amelyekben az orosz abszolutizmus és kapitalizmus sajátosságainak kapcsán többen nyúltak e terminushoz (Avreh, Pavlova-Szilvanszkaja), s ezzel az ázsiai típusú fejlődés lehetőségét villantották fel.¹²

Nem szükséges mélyebb historiográfiai analízis ahhoz, hogy belássuk: a szovjet történészek itt Plehanov *Bevezetés az orosz társadalmi gondolkodás történetébe* c. nagy hatású munkájához nyúltak vissza. Pontosán kell azonban látnunk, hogy Plehanov abban a művében a keleti despotizmust nem formációként használja. Sőt, éppenséggel a feudalizmus fogalmon belül talál neki helyet. Ettől függetlenül, a keleti despotizmus fogalma nála is az ázsiai jellegű fejlődés leírására szolgál. Ám nem az egész orosz fejlődésre alkalmazza, hanem nagyon pontosan meghatározza, hogy mely időszakokra elsősorban. Összességében a Nyugat és a Kelet közötti tulajdonképpeni „ingamozgást” tartja az orosz történelemre legjellemzőbbnek, úgy, hogy strukturálisan mégis az Európával való nagyobb hasonlatosság mellett tör lándzsát.¹³

Mármost: nincs okunk az ázsiai hatások jelentőségét kisebbíteni vagy elhallgatni, amire oly sok példa van az orosz-szovjet historiográfiában, hogy mást ne mondjunk, pl. Szergej Szolovjové.¹⁴ A magyar történetírás elsősorban e hatás negatív következményeit emelte ki, természetesen, nem az orosz-szovjet történetírás nem-

¹² M. P. Pavlova-Szilvanszkaja, *K voproszu ob oszobennosztyjah abszoljutyizma v Rosszii*. *Isztorija SZSZSR* 1968, № 4, 76; újabban: V. M. Panyejah in: *Vlaszty i reformi. Ot szamogverzsavnoj k szovetszkoj Rosszii*. Szpb., 1996: 83–91.

¹³ G. V. Plehanov, *Az orosz társadalmi gondolkodás története. Bevezetés*. In: *Az orosz történelem egyetemessége és különlegessége*. Szerk.: Krausz Tamás – Szvák Gyula. Bp., 1982: 149–151, 194–195.

¹⁴ Sz. M. Szolovjov, *Oroszország története a legrégebbi időktől*. In: *Az orosz történelem egyetemessége és különlegessége*. Szerk.: Krausz Tamás – Szvák Gyula. Bp., 1982: 55.

zeti-patetikus érvrendszerének segítségével. Mint láttuk, a nyugati kihívásra történő válasz megakadályozását tekintette lényegmeghatározónak.

Szinte már historiográfiai közhelyeknek számítanak azonban a mongol-tatár hatás olyan megnyilvánulásai, amelyeket nem lehet pozitív vagy negatív jelzőkkel illetni, de amelyek elvitathatatlanul lényegesek voltak az orosz történelem egy meghatározott periódusában. Itt elsősorban az adórendszer, a közigazgatás, a hadszervezet, hatalomgyakorlás egyes technikái és ideológiai megnyilvánulásai, bizonyos keleti szokások és külsőségek (pl. a ruházat) a leggyakrabban előforduló példái a masszív tatár hatásnak. Ha csak egy pillantást vetünk az orosz nemesség genealógiájára, az orosz lexika érintett területeire vagy arra a tényre, hogy a tatár segédcsoportok milyen hosszú ideig milyen jelentős szerepet játszottak az orosz hadseregben, s hogy egy évig formailag egy tatár szolgáló fejedelem, *Szimeon Bekbulatovics* viselte a „Minden oroszok nagyfejedelme” címet, úgy nincs okunk elvitatni a mély tatár hatást az orosz fejlődésre. Mindezek alapján kétségtelennek látszik, hogy az orosz autokrácia létrejöttében, megszervezésében és működtetésében jelentős ázsiai hatások (ideértve a bizáncit is) érvényesültek. Ez az autokrácia nem a rendiség talaján kinövő európai centralizált monarchiák mintáját követte, s a 15–17. századi orosz állam kétségtelenül közelebb állt pl. a török államhoz, mint akár a svédhez. Az is kétségtelennek látszik azonban, hogy a 18. században már inkább közelít, mondjuk, a porosz államhoz, mint bármely keleti hatalomhoz.

E változást könnyű lenne I. Péter ún. európaizálásával magyarázni, s az igaz is lenne, hogy I. Péter a korlátlan hatalom rendszerét európai példa alapján alakította ki, szemben az első orosz cárokkal, akik keleti hatásra. Ezért nem nevezzük utóbbiak államát központosított monarchiának, míg a 18. századi orosz államnál nem kérdőjeleződik meg „abszolutista” jelzője.

Ilyen mély strukturális különbségek lennének a 18. század előtti és utáni orosz fejlődésben? Magam a kontinuous szemlélet híve lennék. Az orosz társadalom mélystruktúráit tekintve nem mutatható ki minőségi különbség az I. Péter előtti és utáni fejlődés között. Jelentősek ugyan a változások, ám azok a mindenkori moszkvai nagyfejedelmek társadalomnivelláló törekvéseinek logikus folytatásai, az első Romanovok reformjai pedig közvetlen előzményei a péteri ún. modernizációnak. A 18. századi átalakulás valójában igen paradox jellegű. A katonai-földesúri osztály szolgáló nemességből európai értelemben vett nemességgé válik, ezzel párhuzamosan a parasztság egységesen a rabszolga szintre süllyed. Az orosz ún. uralkodó osztály az európai újkor hajnalán kapja meg a jobbágyai feletti tulajdonképpeni feudális földesúri jogokat, a jobbágyság ún. első kiadása akkor megy végbe orosz földön, akkor kötik röghöz, amikor Nyugaton a személyileg szabad parasztokat elszakítják földjüktől. E változások nem a kapitalizmus irányába mutatnak, s ilyen értelemben az ázsiai elmaradottság felé lökik Oroszországot, miközben a változások európai – feudális – jellegűek. Csak éppen egy másik világtörténelmi korszakban mennek végbe.

Marxista frazeológiával élve, a felépitményben, de mondhatnánk egyszerűen azt, hogy az állami-hatalmi szférában, tehát a Nyugat felé történő elmozdulást ta-

pasztaljuk a 18. századi Oroszországban, míg a 15–17. században ugyanebben a szférában kétségtelenül keleti reminiscenciákat észlelhetünk. Az alapban, de mondhatnánk azt, hogy a társadalmi-gazdasági szférában ilyen minőségi változást nem regisztrálhatunk: a feudális viszonyok prolongálódnak. Még pontosabban: a kora feudális fejlődés kiteljesedik és feudálissá válik.

E történelmi paradoxon magyarázata abban rejlik, hogy intézményeket, ideológiákat, uralmi technikákat viszonylag könnyen lehet, úgymond, „importálni”, ám azok érvényesülése, hatóköre a befogadó közeg sajátosságaitól függ, új irányt nem kölcsönöz a történelmi fejlődésnek, viszont jelentősen növeli a specifikus vonások számát. Hogy az „eredeti”, kölcsönzött jelenségek mennyire módosulnak, torzulnak az átvétel során, az a befogadó ország eredeti fejlődésétől, történelmi meghatározottságaitól függ. Az orosz fejlődésben éppen az a meghatározó, hogy sem az erős keleti, sem az erős nyugati felépitményi hatás nem tudta átstrukturálni azt: a döntő a folytonosság az autokratikus berendezkedés különböző formái között. Az igazán perspektivikus kérdés tehát úgy hangzik, hogy a különböző történelmi hatások miért tudtak egy célt szolgálni, miért járultak hozzá a hagyományos berendezkedés megszilárdításához, ahelyett, hogy azt fellazították volna?

A válasz általánosságban az, hogy az oroszok a külföldi mintákból mindig csak annyit vettek át, amennyit abból megértettek, úgy, ahogyan azt ők értették, s csak olyan mértékben, amilyenben arra szükségük volt. A döntő kritérium azonban mindig az volt, hogy az előző társadalomfejlődés igényelte-e ezeket az átvételeket, és hogy a változások belesimultak-e az addigi fejlődésbe. Mindkét történelmi esetben, a mongol és a nyugati hatás esetében is igenlő a válaszuk. Ettől azonban az orosz fejlődés önmagában még nem lett sem ázsiai, sem nyugati jellegű.

Milyen volt hát az az orosz társadalmi-gazdasági-politikai rend, amely így ellenállt a külső átalakításnak, s amely ilyen sikeresen olvasztotta be, tette magához hasonlatossá az idegen minőségeket?

Jóval a tatár támadás előtti időikig, a korai keleti szláv államszövetség, a Kijevi Rusz kezdődő felbomlása időszakáig kell visszamennünk az orosz történelemben ahhoz, hogy a kora újkori, újkori jelenségeket értelmezni tudjunk. Már az államjogi iskola kimutatta,¹⁵ hogy a Kijevi Rusz északkeleti részein szerveződő új fejedelemségek merőben más utat választottak, mint a déliek vagy az északnyugati Novgorod. Társadalmi tagozódásuk, hatalmi berendezkedésük kísértetiesen hasonlított a korai európai ún. patrimonális királyságokéhoz. Az uralkodó korlátlan hatalma ezekben az államokban „a királyságom a magántulajdonom” elven nyugodott. A társadalom legnagyobb részét a közvetlenül az uralkodótól függő szabad parasztok tették ki, az ún. világi uralkodó osztály jelentéktelen földtulajdonnal bíró, jelentéktelen súlyú földbirtokos réteget alkotott, amely jelentős részben rabszolgákkal műveltette földjét, parasztjai felett a legfelső hatalom megőrizte közvetlen fennhatóságát. A korlátlan

¹⁵ Vö. Niederhauser Emil, *A történelírás története Kelet-Európában*. Bp., 1995: 220–225.

hatalom rendszere tehát nem tatár-mongol találmány volt orosz földön, hanem épenséggel európai eredetű jelenség. A „későn jövő” európai államok ugyanúgy reagáltak a történelmi determinációkra, mint az ún. klasszikus barbár királyságok. A moszkvai állam további erősödésére, fejlődésére azonban stimulálólag hatott a káni egyeduralom eszméje és gyakorlata, hiszen szintén a korlátlan uralkodói hatalom ideálján nyugodott.

Történelmileg éppen az az érdekes, hogy a tatárok később sem tudják megtörni az északkelet-orosz társadalomfejlődést. A tatároktól függetlennedni kívánó moszkvai állam az előtte álló külső feladatot – hódítást és védekezést – ugyanis ismét az európai fejlődésből ismert recept szerint oldja meg. III. Iván az újonnan meghódított területeket részint saját birtokának tekinti, részint azonban szolgálat fejében eladományozza. Kialakul egy korlátozott jogokkal rendelkező katonai-földesúri osztály, amelynek társadalmi-gazdasági alapját az új földtulajdonforma, a pomesztye biztosítja. Nem kell messzire mennünk a történelemben, hogy analógiát fedezzünk fel közöttük és a frank *beneficium* között. A fiatal állam ott is és itt is hasonló eszközöz nyúlt a külső fenyegetettség készítésében.¹⁶

Joggal vetődhet fel azonban a kérdés, hogy mégis eléggé vissza mentünk a történelemben, hiszen 8. századi frank jelenséget hasonlítunk össze egy 15. század végi oroszossal. Térben is és időben is közelebbi analógiának számít a török tímár és birtokosa, a szpáhi, aki ugyanolyan katonáskodó földesúr, mint az orosz szolgáló ember. És valóban, a török-orosz párhuzam nem ismeretlen a korabeli orosz gondolkodásban sem, legyen elég itt Ivan Pereszvetov műveire utalnunk. Pontosítanunk kell azonban először is, hogy a hivatásos katona, Pereszvetov nem annyira az orosz, mint inkább a török viszonyok ismeretével tűnik ki, mint Moldvát és – vélhetőleg – a Magyar Királyságot is megjárt zsoldos. Másrészt, dokumentálhatatlan, hogy a török receptet ajánló írásai eljutottak a cárhoz.¹⁷ Ettől még azonban ténykérdés a pomesztye és a tímár közötti párhuzam, amint, természetesen, az őket megkülönböztető vonások is. Így pl. az, hogy a tímár inkább tűnik táplálásra adott javadalomnak. Közben mindkettő katonai szolgálathoz kötött, ám fokozatosan örökletes vonásokat elnyerő földbirtok.

Am menjünk térben még közelebb! Az Arany Horda és utódállamai ismerték a szojurgál intézményét, mint szolgálati birtokét, amelynek kb. 1350 és 1500 között meghatározó jelentősége van az adott társadalmakban. A szojurgál azonban a maga részéről az arab-perzsa világban már korábban kialakult, és kb. a 11. századra kitel-

¹⁶ Ezzel a problémával – amint e tanulmány néhány egyéb vonatkozásával – más összefüggésben foglalkoztam az *Oroszország helye Európában a közép- és kora újkorban* c. előadásomban is. (In: *Mesztó Rosszii v Jevrope / The Place of Russia in Europe*. Szerk.: Szvák Gyula. Bp., 1999: 36–41. (Ruszsztikai Könyvek V.))

¹⁷ Szvák Gyula, K voproszu ob ocenke Ivana Pereszvetova. *Studia Slavica Hung.* XXIV, 1978: 55–80.

jesedett katonai szolgálat fejében adott hűbérbirtok, az ikta előzményére alapult.¹⁸ Az iszlám-mohamedán kultúrkörben tehát széles körben ismert volt ez az intézmény, amely a szeldzsuk törökök esetében feltehetőleg a bizánci prónium mintájára alakult ki. A szintén a katonai szolgálat fejében adományozott és szintén kb. a 11. századra elterjedt prónium-birtokok genetikai előzményei ugyanakkor az antik kor szabad paraszti sztratióta-birtokai voltak.¹⁹

A történeti irodalomban még nem történt meg a különböző korokban és Eurázsia különböző területein különféle nevekkel felbukkanó katonai szolgálathoz kötött feudális földtulajdonforma összehasonlító kutatása, különös tekintettel a strukturális egyezésekre és különbségekre, és az esetleges közvetlen átvétel problémájára.

Egy mindenesetre bizonyos: az oroszok több előzményre is támaszkodhattak, több felől is kölcsönözhatték, úgymond, a pomesztye intézményét. Ennek tisztázása nagyon érdekes filológiai feladat, ám nem ez a lényegi kérdés. Sokkal jelentősebb az, hogy ez esetben vélhetően egy egyetemes történeti törvényszerűséggel van dolgunk. Eurázsia államai tehát fejlődésük korai szakaszában hasonló eszközhöz nyúltak katonai feladataik megoldásának társadalmi megalapozása érdekében. A patrimonális típusú uralkodó – lett legyen az nagyfejedelem, maiordomus, király, kán, szultán, kalifa vagy cár – az adott fejlődési szakaszon csak a földben találhatta meg a további hódításai célját és zálogát. Hogy aztán ez a kora feudális típusú intézmény a továbbiakban hogyan hatott a társadalom fejlődésére, az az előző társadalomfejlődés irányától és az adott kor konkrét feltételrendszerétől függött. Egyes államok kijárhatták a feudalizmus teljes iskoláját, mások csak később iratkozhattak be, ezért rövidebb idő állt rendelkezésükre, és jóval felületesebb eredményeket értek el, megint mások pedig, ahogy bekerültek, úgy ki is maradtak, és más pályára kerültek.

Oroszország – akárcsak más, „későn jövő” európai államok – második megszerveződésekor, a Moszkva központú északkeleti orosz állam esetében is európai úton járt. Lényegében a kora feudális típusú társadalmi-gazdasági fejlettségnek megfelelő hatalmat épített ki, s e hatalom kívánalmaihoz, valamint belső lehetőségeihez mérten igyekezett megszervezni társadalmi bázisát. Az adott geopolitikai szituációban a feudális elemek keleti elemekkel keveredtek, a külső fenyegetettség ténye és az ázsiai hatás megmeregítette és prolongálta ezeket a kora feudális vonásokat, amelyek rímeltek a bizánci–tatar autokratikus hatalommal. E megkülönböztető jellegzetességeit az orosz fejlődés később sem hagyja el, de mégis a feudalizáció irányába mozdul. Igaz, hogy a világtörténeti kora újkorban, igaz, hogy annak csak egy csökevényes, eltorzított formáját kitermelve, de kétségtelenül a „földesúr–jobbágy” európai típusú dichotómiáját társadalmi-gazdasági rendje alapjává téve. Mindezt egy despoti-

¹⁸ L. részletesebben: Vásáry István, *Az Arany Horda*. Bp., 1986: 222–226.

¹⁹ H. Inalcik, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600*. Worcester–London, 1973: 107.

kus, majd európai külsőségeket felvevő abszolutista államhatalmi rendszer keretei között, tehát a klasszikusnak mondott feudalizmussal ellentétes módon.

Úgy is fogalmazhatnánk: minden amellett szólt, hogy orosz földön az európai indulás, a kora feudális kezdetek ellenére a keleti despotizmus irányába térjen le a fejlődés. Hogy ez mégsem így történt, annak valószínűleg az az oka, hogy a feudalizmus alapjai már jóval a 15. század végi nagy külső kihívás előtt szilárdan meggyökereztek. Ezeket a tatár-mongol hatás sem tudta semmissé tenni, de ahhoz hozzájárult, hogy a tatár fejlettségi szinthez legközelebb álló, kora feudális alapokon álló, patrimonialis-despotikus berendezkedés tartós maradjon Oroszországban.